

PHILO
van Alexandrië

~

De schepping van de wereld

Ingeleid, vertaald en toegelicht door
Albert-Kees Geljon

D A M O N

Inhoud

Woord vooraf	7
Afkortingen	9
I. Inleiding	11
Joden in Alexandrië	11
Philo van Alexandrië	12
De werken van Philo	14
Philo als exegeet	16
Philo's exegese in <i>De opificio mundi</i>	18
De uitleg in <i>Legum Allegoriae</i>	21
Philo en Plato's scheppingsverhaal	28
Philo en de pythagoreïsche getallenleer	29
Voorgangers van Philo	32
Invloed van <i>De opificio mundi</i>	34
De vertaling	37
Overzicht van de inhoud van <i>De schepping van de wereld</i>	39
Genesis 1-3 in de vertaling van de Septuagint	43
II. Vertaling	49
Inleiding	51
De wereld is geschapen	53
De orde van de schepping	55
Het goddelijke voorbeeld	56
Dag één	61
De tweede dag	64
De derde dag	65
De vierde dag: betekenis van het getal vier	68

De vierde dag: schepping van de hemellichamen	71
De vijfde dag en de zesde dag: schepping van de dieren	74
De zesde dag: schepping van de mens	78
De rust van de zevende dag	87
Samenvatting	101
Scheiding van het zoete water	102
Schepping van de mens uit de aarde	104
Het geven van namen	110
De misstap van de eerste mens	111
Conclusie	119
III. Ambrosius Brief 43	123
Registers	135
Literatuur	151

Woord vooraf

In het begin van de jaartelling leefde in de Egyptische stad Alexandrië de Joodse filosoof en exegeet Philo, afkomstig uit een rijke en vooraanstaande familie. Hij hield zich intensief bezig met de uitleg van de Pentateuch, de vijf boeken van Mozes, onderdeel van de Torah, de heilige schrift van de Joden. In het hier vertaalde werk *De schepping van de wereld* geef hij een uitleg van het scheppingsverhaal zoals dat beschreven wordt in Genesis. Bijzonder aan zijn exegese is dat hij het verhaal leest met een platoonse bril. Zo leest hij in Genesis het bestaan van een ideeënwereld zoals ook Plato dat aannam. Verder sluit hij ook aan bij andere filosofische stromingen uit zijn tijd. Deze verbinding van het Joodse geloof met Griekse filosofie maakt zijn uitleg tot boeiende lectuur. Philo's manier van uitleg heeft sterk het christelijke denken uit de eerste eeuwen beïnvloed en vormt dus een belangrijke stap in de ontwikkeling van het westerse denken. Als voorbeeld van deze invloed is ook een brief van Ambrosius, bisschop van Milaan, vertaald, waarin hij duidelijk gebruik maakt van Philo's exegese.

Deze vertaling sluit goed aan bij de eerder uitgegeven vertalingen: *Het leven van Mozes* (2014) en *Over de tien woorden* (2011).

Graag bedank ik dr. Fred Ledegang (Vroomshoop) voor zijn lezing van het manuscript. Veel van zijn suggesties heb ik overgenomen. Ook dank ik prof. dr. David Runia (Melbourne) voor zijn opmerkingen.

I. Inleiding

Joden in Alexandrië

Op zijn veldtochten stichtte Alexander de Grote veel steden die hij naar zichzelf vernoemde en de meest belangrijke daarvan was Alexandrië in Egypte aan de monding van de Nijl, gesticht in 331 v.Chr. Na zijn dood in 323 werd de stad de residentie van de Egyptische koningen, de Ptolemaeën, en ontwikkelde zich snel niet alleen als handelsplaats maar ook als cultureel en wetenschappelijk centrum met internationale allure. Het culturele leven werd sterk gestimuleerd en geactiveerd door de Ptolemaeën. Zo ontstond bijvoorbeeld tijdens de heerschappij van Ptolemaeus I en II de bibliotheek, die al snel circa 500.000 boekrollen bezat. Ze gold als het kenniscentrum van de wereld, samen met het Mouseion, een studieceterum waaraan filosofen en wetenschappers verbonden waren en waarin ze colleges gaven. Waarschijnlijk is de bibliotheek gedeeltelijk afgebrand tijdens het beleg van de stad door Julius Caesar in 48 v.Chr. In 2002 werd een nieuwe bibliotheek geopend, de Bibliotheca Alexandrina, die weer de roem van haar voorganger uit de oudheid zou moeten verwerven.

Alexandrië had een gemengde bevolking: niet alleen Grieken woonden er, maar ook Egyptenaren, Syriërs en Joden. De Joodse gemeenschap groeide snel, mede omdat de Ptolemaeën immigratie van Joden stimuleerden. Philo zelf noemt het getal van een half miljoen Joden in Alexandrië (*Flacc.* 43). Hoewel dat overdreven is, is het wel duidelijk dat de Joden een substantieel deel van de bevolking vormden. De stad telde waarschijnlijk 800.000 inwoners, van wie er circa 150.000 Joods waren.¹ Ze bewoonden een eigen wijk in het noordoosten van de stad, maar ook elders in de stad waren Joden gevestigd. De Joden mochten volgens hun eigen wetten leven en hadden hun eigen bestuursorgaan, de zogenaamde *gerousia* (raad

1 Van der Horst 2003, 136-137.

van ouden). Ze hadden echter niet het Griekse burgerrecht. Het is onduidelijk in hoeverre Joden het Griekse gymnasium, het opleidingsinstituut bij uitstek, mochten bezoeken en zo kennis konden nemen van de Griekse cultuur. In de tweede helft van de eerste eeuw v.Chr. ontstonden er steeds meer spanningen tussen de Joden en andere bevolkingsgroepen, ook omdat de Joden het volledige Griekse burgerrecht, met bijbehorende maatschappelijke voorrechten, wilden verkrijgen.

In deze Joodse gemeenschap is de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel ontstaan, de zogenaamde Septuagint (LXX), omdat de Joden het Hebreeuws niet meer konden lezen.² In zijn werk *Het leven van Mozes* vertelt Philo over het ontstaan van deze vertaling, waarin hij Ptolemaeus II, die regeerde van 282 tot 246 v.Chr., als initiatiefnemer opvoert. De koning had — zo vertelt Philo — belangstelling opgevat voor de wet van de Joden en wilde deze laten vertalen in het Grieks. Hij stuurde gezanten naar de hogepriester in Jeruzalem en vroeg hem om de beste vertalers naar Alexandrië te zenden om de Hebreeuwse wetten in het Grieks te vertalen. In Alexandrië gaan de vertalers allemaal afzonderlijk aan het werk, maar komen toch tot dezelfde vertaling. In de ogen van Philo geeft dit aan dat de vertaling evenzeer goddelijk geïnspireerd is als het Hebreeuwse origineel en daarom heeft de vertaling evenveel gezag als het origineel. Verder vermeldt Philo nog dat er elk jaar een feest gehouden wordt ter ere van de vertaling, waaraan niet alleen Joden maar ook niet-Joden deelnemen (*Mos.* 2.26-44). De traditie vermeldt dat er 72 vertalers waren, uit elke Joodse stam zes; naar dit aantal (afgerond naar beneden) is de vertaling genoemd (Septuagint = 70).

Philo van Alexandrië

In de Romeinse periode nam Philo, geboren circa 15 v. Chr., een belangrijks plaats in binnen deze Joodse gemeenschap.³ Hij stamde uit een welvarende en invloedrijke familie, zoals blijkt uit de functies die familieleden bekleedden. Zijn broer Alexander was *alabarch*, een functionaris die waarschijnlijk belast was met het innen van

2 Zie P.W. van der Horst, 'De Septuaginta', *Hermeneus* 70 (1998) 266-271.

3 Voor het leven van Philo zie Schwartz 2009.

belastingen. Alexanders zoon Tiberius had zich afgekeerd van het Joodse geloof en maakte carrière in het Romeinse bestuur, waarbij hij o.a. procurator van Judea en later prefect van Alexandrië en Egypte werd. Tiberius functioneert als Philo's gesprekspartner in zijn werk *Over de voorzienigheid/De providentia*, waarin Tiberius twijfelt aan de goddelijke voorzienigheid. De andere zoon van Alexander, Marcus, trouwde met een dochter van koning Agrippa I van Judea.

Over het leven van Philo weten we vrij weinig. Uit zijn werken blijkt dat hij een grondige kennis had van de Griekse literatuur en filosofie en het is duidelijk dat hij onderricht is in de vakken die deel uitmaakten van het Griekse onderwijscurriculum: grammatica, retorica, dialectiek, aritmetica, geometrie, muziek en astronomie. Hij verwijst dan ook vaak naar al deze vakken in zijn werken.⁴

Na de verovering van Egypte door de Romeinen in 31 v.Chr. werden de latente spanningen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in Alexandrië steeds sterker en kwamen uiteindelijk tot een uitbarsting in 38 n.Chr. toen er een pogrom tegen de Joden plaatsvond. Synagogen werden in brand gestoken, Joden aangevallen en gelyncht, waarbij de overheid niet ingreep. Deze gebeurtenissen zijn door Philo beschreven in zijn werk *Tegen Flaccus/In Flaccum*. Flaccus was de toenmalige gouverneur van Egypte, die hard optrad tegen de Joodse gemeenschap en beelden van de Romeinse keizer in de synagogen liet plaatsen. Vanwege zijn falend beleid werd hij door keizer Caligula ontslagen. Een Joodse delegatie onder leiding van Philo vertrok naar Rome om voor de Joodse belangen te pleiten bij de keizer. Ook een delegatie van de Alexandrijnen onder leiding van Apion ging naar Rome. Keizer Caligula liet beide delegaties enkele jaren wachten maar voordat hij hen kon ontvangen overleed hij in 41. Philo heeft de Joodse missie beschreven in *Gezantschap naar Caligula/Legatio ad Gaium*.⁵ De nieuwe keizer Claudius nam maatregelen zodat de rust weer hersteld werd. De christelijke legende dat Philo in Rome de apostel Petrus heeft ontmoet moet naar het

4 Voor Philo en het Griekse onderwijs zie Koskenniemi 2014.

5 De twee historische werken zijn vertaald door G.H. de Vries, *Philo Judaeus. Pogrom in Alexandrië–Gezantschap naar Caligula*, Amsterdam 1999.

Genesis 1-3 in de vertaling van de Septuagint

Omdat Philo zijn uitleg baseert op de Griekse vertaling van Genesis volgens de Septuagint, volgt hier een vertaling van de eerste drie hoofdstukken van Genesis uit de Septuagint. Tussen haken is vermeld waar Philo het desbetreffende vers citeert of ernaar verwijst.

1. 1. In het begin schiep God de hemel en de aarde. [§26] 2. De aarde was onzichtbaar en ongeordend, en duisternis boven de afgrond, en de geest van God bewoog zich boven het water. [§29] 3. En God zei: 'Laat er licht zijn'. En er was licht. 4. En God zag dat het licht goed was. [§30] En God maakte scheiding tussen het licht en tussen de duisternis. [§33] 5. En God noemde het licht dag en de duisternis noemde hij nacht. En het werd avond en het werd morgen, dag één. [§35]

6. En God zei: 'Laat er een firmament zijn in het midden van het water en laat het scheiding maken tussen water en water.' En het gebeurde zo. 7. En God schiep het firmament en God maakte scheiding tussen het water onder het firmament en tussen het water boven het firmament. 8. En God noemde het firmament hemel. En God zag dat het goed was. En het werd avond en het werd morgen, een tweede dag. [§§36-37]

9. En God zei: 'Laat het water onder de hemel zich verzamelen naar één verzamelplaats. En laat het droge zichtbaar worden.' En het gebeurde zo. En het water onder de hemel verzamelde zich naar hun verzamelplaatsen, en het droge werd zichtbaar. [§38] 10. En God noemde het droge aarde en de verzamelingen van de wateren noemde hij zeeën. [§39] En God zag dat het goed was. 11. En God zei: 'Laat de aarde voortbrengen eetbaar gewas, zaad zaaiende naar zijn soort en gelijkenis, en vruchtbomen vrucht dragende, waarvan het zaad erin is volgens zijn soort op de aarde.' En het gebeurde zo. [§40] 12. En de aarde bracht voort eetbaar gewas, zaad zaaiende naar zijn soort en gelijkenis, en vruchtbomen vrucht dragende, waarvan

het zaad erin is volgens zijn soort op de aarde. [§§43-44] En God zag dat het goed was. 13. En het werd avond en het werd morgen, een derde dag.

14. En God zei: 'Laten er lichten zijn aan het firmament van de hemel ter verlichting van de aarde, om scheiding te maken tussen de dag en tussen de nacht en laten zij staan tot tekenen en tot tijden en tot dagen en tot jaren [§55] 15. en laten zij staan ter verlichting in het firmament van de hemel om licht te geven op de aarde.' En het gebeurde zo. 16. En God schiep de twee grote lichten, het grote licht om te heersen over de dag en het kleine om te heersen over de nacht, en de sterren. [§§56-57] 17. En God plaatste hen in het firmament van de hemel om licht te geven op de aarde 18. en om te heersen over de dag en de nacht en om scheiding te maken tussen het licht en tussen de duisternis. En God zag dat het goed was. 19. En het werd avond en het werd morgen, een vierde dag. [§45]

20. En God zei: 'Laten de wateren kruipende levende wezens voortbrengen en vogels vliegende over de aarde langs het firmament van de hemel.' En het gebeurde zo. [§62] 21. En God maakte de grote zeedieren, en elk wezen van de kruipende levende wezens, die de wateren voortbrachten volgens hun soorten, en elke gevleugelde vogel naar zijn soort. En God zag dat ze goed waren. [§63] 22. En God zegende hen, zeggende: 'Vermeedert en vermenigvuldigt u en vult de wateren in de zeeën, en laten de vogels zich vermenigvuldigen op de aarde.' 23. En het werd avond en het werd morgen, een vijfde dag.

24. En God zei: 'Laat de aarde een levend wezen voortbrengen naar zijn soort, viervoeters en kruipende dieren en wilde beesten van de aarde naar hun soort.' [§64] En het gebeurde zo. 25. En God maakte de wilde beesten van de aarde naar hun soort en de dieren naar hun soort en alle kruipende wezens op de aarde naar hun soort. En God zag dat ze goed waren. 26. En God zei: 'Laten we een mens maken naar ons beeld en gelijkenis en laten zij heersen over de vissen van de zee en de vogels van de hemel en de dieren en over de gehele aarde en al het kruipende dat over de aarde kruipt.' [§§69, 72] 27. En God maakte de mens, naar het beeld van God maakte hij hem, mannelijk en vrouwelijk maakte hij hen. [§76] 28. En God zegende hen, zeggende: 'Vermeedert en vermenigvuldigt u en vult de aarde

II. Vertaling

De schepping van de wereld

Inleiding

[1] Sommige wetgevers hebben zonder opsmuk en eenvoudigweg opgesteld wat ze rechtvaardig vonden, andere hebben hun gedachten met veel omhaal van woorden omgeven. Hierbij bedrogen zij de massa door de waarheid te verbergen in hun mythische verzinsels.⁴⁶
[2] Mozes daarentegen vermeed beide manieren.⁴⁷ Hij vond de ene manier ondoordacht, te gemakkelijk, en niet-filosofisch; de andere beschouwde hij als gelogen en vol met tovenarij.⁴⁸ Hij begon zijn wetgeving zeer mooi en verheven zonder meteen aan te geven wat

46 Philo denkt aan beroemde wetgevers zoals de legendarische Spartaan Lycurgus en de Atheense staatsman Solon (ca. 640 – ca. 560). Verschillende filosofen hebben de ideale staat beschreven, zoals Plato in *De Staat* en *Wetten* en de stoïcijn Zeno in zijn verloren gegane werk *De staat*. Plato stelt dat een wetgever in zijn wetgeving gebruik moet maken van overreding en geweld. Verder moet de tekst van de wet voorafgegaan worden door een inleiding, *Wetten* 722b-723a.

47 In zijn geschrift *Het leven van Mozes* presenteert Philo Mozes als koning, wetgever, priester en profeet. Ook daarin contrasteert hij Mozes met andere wetgevers (2.49-50).

48 Philo verduidelijkt dit in *Mos.* 2.50-51: ‘Mozes echter vond de eerste methode tiranniek en despotisch (en dat was ze ook): zonder aansporingen wetten uitvaardigen alsof ze gericht zijn tot slaven en niet tot vrije mensen; de tweede methode [de ideale staatsinrichting ontwerpen] vond hij geschikt, maar deze bleek nog niet helemaal correct te zijn in de ogen van alle critici. (...) In zijn geboden en verboden raadt hij aan en bemoedigt hij meer dan dat hij beveelt en hij probeert de meest noodzakelijke wetten te verduidelijken met woorden voor- en achteraf om eerder aan te sporen dan te dwingen. Zijn wetgeving te laten beginnen met de stichting van een door mensenhanden gebouwde stad vond hij beneden de waardigheid van zijn wetten. Hij keek naar de grootheid en de schoonheid van de gehele wetgeving met de zeer scherpe blik van zijn geest en meende dat deze te verheven en te goddelijk was om omgeven te worden met aardse grenzen. Hij begon zijn wetgeving met de schepping van de grote stad, in de mening dat de wetten de meest treffende afbeelding van de constitutie van de kosmos zijn.’

gedaan en nagelaten moest worden. Ook verzon hij geen mythen of prees hij door anderen verzonnen mythen, omdat eerst het verstand van de toekomstige gebruikers van de wet gevormd moest worden.⁴⁹ [3] Dit begin is zeer bewonderenswaardig, zoals ik al zei. Het handelt over de schepping van de wereld, omdat de wereld in harmonie is met de wet en de wet met de wereld en omdat de man⁵⁰ die leeft volgens de wet tegelijk wereldburger is en zijn daden richt naar de wil van de natuur, die ook de hele wereld bestuurt.⁵¹ [4] Niemand, dichter noch prozaschrijver, kan op een waardige manier de schoonheid van de gedachten van de schepping van de wereld roemen. Zij gaan immers spreek- en hoorvermogen te boven en zijn te groot en te verheven om zich aan te passen aan de organen van een sterveling.⁵² [5] Toch moeten we er hierom niet aan voorbij gaan, maar vanwege de door God geliefde auteur⁵³ het aandurven om zelfs boven ons

49 Philo verwerpt mythen als in strijd met de waarheid, vgl. §157. In §170 verwijst hij naar mensen die de waarheid verduisteren met mythische verzinsels.

50 Geheel in overeenstemming met de prominente plaats van de man in het antieke denken, schrijft Philo hier ‘man’ en niet ‘mens’.

51 Met ‘wet’ bedoelt Philo de wet van Mozes. Hij verbindt die met de universele wet van de natuur, die Griekse filosofen aannamen. In tegenstelling tot de Griekse filosofen beschouwde Philo God als de oorsprong van de natuurwet, vgl. *Mos.* 2.48. Op vergelijkbare wijze schrijft Flavius Josephus, die Philo’s werk had gelezen: ‘Als ze [=de lezers] het [=Josephus’ werk] in dat licht bezien, dan is er niets dat in strijd is met de rede en niets dat niet in overeenstemming is met de majesteit van God en zijn liefde voor de mensen. Alles is namelijk ingericht in harmonie met de aard van het heelal.’ (*De oude geschiedenis van de Joden* 1.24, vert. Meijer en Wes), zie Sterling ‘Philo and Greek Speaking Judaism’, in *The Studia Philonica Annual* 11 (1999) 1-30, speciaal 27-29.

52 De tweede-eeuwse theoloog Theophilus is in zijn uitleg van het scheppingsverhaal duidelijk geïnspireerd door Philo. Aan het begin van zijn uitleg schrijft hij het volgende, zich op hem baserend: ‘Niemand van de mensen kan op een waardige manier de uitleg en het plan van de zesdaagse schepping duidelijk maken, zelfs niet als hij tienduizend monden en tienduizend tongen had; zelfs niet als hij tienduizend jaar zou leven, verblijvende in dit leven, zou hij in staat zijn waardig iets hierover te zeggen vanwege de alles overtreffende grootte en de rijkdom van de wijsheid van God, die in deze beschreven zesdaagse schepping aanwezig is.’ (*Aan Autolykus* 2.12), vgl. Runia 1993, 115.

53 Dit is Mozes, die zeer vaak door Philo ‘door God geliefd’ wordt genoemd, bijvoorbeeld *Mos.* 2.67, 163, *Leg.* 1.76, 2.79, 88, 90, 3.130.

vermogen te spreken. We zeggen niets op eigen kracht. In plaats van veel punten vermelden we er enkele, die het menselijk verstand vanzelfsprekend kan bevatten, wanneer het bevangen is door liefde voor en verlangen naar wijsheid. [6] Zoals immers zelfs het kleinste zegel, wanneer het gegraveerd wordt, de contouren bevat van kolossale bouwwerken, zo zal ook de alles overtreffende schoonheid van de schepping van de wereld beschreven in de wetten, die de zielen van de lezers doet duizelen vanwege de schittering, aangeduid kunnen worden met korte omschrijvingen.⁵⁴ Eerst moet echter aangegeven worden wat niet verzwegen mag worden.

De wereld is geschapen

[7] Sommigen die de wereld meer dan haar schepper bewonderden,⁵⁵ verklaarden haar ongeworden en eeuwig.⁵⁶ Ze beschuldigden op goddeloze wijze God vals van een volstrekt nietsdoen. We moeten echter ontzag hebben voor de krachten van God als schepper en vader en de wereld niet boven mate verheerlijken.⁵⁷ [8] Maar Mozes, die de top van de filosofie⁵⁸ had bereikt en door middel van goddelijke uitspraken onderricht was in de vele en meest fundamentele principes

54 Philo kan slechts iets zeer gerings van de grootsheid van de beschrijving van de schepping weergeven, zoals ook een zegel alleen maar een zeer kleine afbeelding van iets zeer groots bevat.

55 Philo schrijft overdreven bewondering voor de kosmos toe aan de Chaldeeën, bijvoorbeeld in *Abr.* 69: 'Zij [= de Chaldeeën] verheerlijkten de zichtbare materie en hadden geen notie van het onzichtbare en intelligibele, maar de orde in de getallen bestuderend ... en de sympathie van het hemelse met het aardse, meenden ze dat de kosmos zelf een god was, op een goddeloze manier het gewordenе gelijkstellend met de maker,' vgl. *Congr.* 49, *QG* 3.1.

56 Philo verwijst naar de opvatting van Aristoteles (*Aet.* 10), vgl. Cicero *Gesprekken in Tusculum* 1.70.

57 De aanduiding van God als 'vader en schepper' is ontleend aan Plato (*Timaeus* 28c3); Philo gebruikt hem frequent, bijvoorbeeld §§10, 21, 77, *Mos.* 1.158, *Decal.* 51, *Abr.* 9. Het woord 'schepper' komt in de LXX niet voor, maar is natuurlijk impliciet aanwezig in de presentatie van God als scheppend. Het beeld van God als vader is niet prominent aanwezig in de Pentateuch, maar vgl. *Deut.* 32:6; zie Runia 1986, 107-111, die passend spreekt over een biologische en een technische metafoor.

58 De uitdrukking 'top van de filosofie' is ontleend aan Plato *Timaeus* 20a4-5, zie Runia 1986, 72-74.

III. Ambrosius Brief 43

De kerkvader Ambrosius (339-397) was vanaf 374 bisschop van Milaan. Naast zijn werk als bisschop besteedde hij ook veel tijd en moeite aan studie van theologie en filosofie, waarbij hij o.a. de geschriften van Philo intensief bestudeerd heeft.³⁴⁹ Ambrosius schreef een aantal exegetische geschriften, waartoe *In Hexaemeron* behoort, negen preken over de zes scheppingsdagen, die hij heeft gehouden in de goede week waarschijnlijk in 386 of 387.

In de volgende brief bespreekt hij een kwestie die hij daarin niet behandeld had, namelijk waarom de mens als laatste geschapen is. Philo had deze vraag ook gesteld in *Opif.* en de brief van Ambrosius is duidelijk geënt op Philo's traktaat. Zo vergelijkt Ambrosius bijvoorbeeld, net als Philo, God met een goede gastheer, die de gasten pas uitnodigt voor het feestmaal als alles in gereedheid is gebracht, waarbij hij verwijst naar de parabel in het evangelie over een gastheer die een maaltijd organiseert. De Milaanse bisschop heeft daarnaast nog meer passages die een duidelijke echo zijn van Philo. Hij combineert de philoonse elementen natuurlijk wel met zijn christelijk geloof. De opstijging van de ziel of het intellect naar de bovenhemelse streek en uiteindelijk tot God, overgenomen van Philo, culmineert in het zien van de Vader samen met de Zoon. De brief, geschreven omstreeks 387, is gericht aan Orontianus, een geestelijke uit Milaan, aan wie Ambrosius verscheidene brieven heeft geschreven.³⁵⁰

349 Voor Ambrosius' gebruik van Philo zie Runia 1993, 291-311.

350 Tekstuitgave: Otto Faller, *Sancti Ambrosii Opera. Pars X. Epistulae et acta. Tom. I*, Wenen 1968. De brief is nr. 43 in *Patrologia Latina* vol. 16; nr. 29 in de editie van Faller. Engelse vertaling in: Saint Ambrose, *Letters*, translated by M.M. Beyenka, Washington 1967, 254-264. Philo's invloed in de brief wordt besproken door Nauroy 2014 en door Elliott 2019, 91-117.

Ambrosius aan Orontianus

1. Je hebt me verteld dat je je bij de lezing van het werk *Over de zes dagen*, dat ik had geschreven, erover hebt verbaasd dat in de goddelijke geschriften en in mijn uiteenzetting zoveel aandacht aan de mens wordt besteed als aan geen ander levend wezen op deze aarde. Eerder hadden de aarde en het water alle vogels, alle landdieren en al wat in het water leeft, voortgebracht voordat de mens, ter wille van wie dat alles was geschapen, was ontstaan. Je vraagt mij naar de redenen hiervan, waarover Mozes zweeg en die ik niet heb durven te behandelen. 2. Misschien zweeg de tolk van de goddelijke uitspraken met opzet hierover om niet de indruk te wekken zichzelf te presenteren als adviseur en raadgever van de hemelse beschikkingen.³⁵¹ Te zeggen wat ingegeven wordt door de geest van God is iets anders dan de wil van God te interpreteren. Wij echter menen, niet als tolken van God maar als het ware zaden van het denken verzameland voor menselijk gebruik, te kunnen concluderen op grond van wat de Heer zelf heeft gegeven voor menselijk gebruik in overige zaken, dat het passend was dat de mens als laatste geschapen werd.³⁵²

3. Degene die een feestmaal aanricht, zoals de rijke man uit het evangelie (we moeten goddelijke zaken met elkaar vergelijken om betere conclusies te kunnen trekken) maakt van te voren alles gereed.³⁵³ Hij slacht zijn stieren en vetgemeste beesten, en dan nodigt hij vrienden uit voor de maaltijd. Wat geringer is, werd eerder klaargemaakt, pas dan wordt de eregast uitgenodigd. Daarom maakte de Heer van tevoren voor de mens een maaltijd van de overige dieren gereed, daarna nodigde hij de mens zelf als vriend voor zijn feestmaal uit. Hij is werkelijk zijn vriend omdat hij deel heeft aan de

351 De tolk is Mozes, vgl. *Philo Mos.* 1.1 (Mozes als tolk van de heilige wetten).

352 Ambrosius bedoelt dat hij met zijn verstand wil beredeneren waarom de mens als laatste is geschapen. Hij gaat daarbij ook uit van activiteiten van de mens en van de omgang van de mens met de dieren (vgl. §16-17).

353 Luk. 14:16. Philo schetst het beeld van God als gastheer in *Opif.* 78.

goddelijke liefde en erfgenaam van de heerlijkheid is.³⁵⁴ Ten slotte zegt hij tegen de mens zelf: *Vriend, waarom ben je hierheen gekomen voor de bruiloft?*³⁵⁵ Wat voorafgaat staat jou ten dienste en het is de vriend die als laatste genodigd wordt.

4. Een ander voorbeeld. Wat is de wereld anders dan een strijdtoneel? Daarom ook zegt de Heer in Openbaring: *Aan de overwinnaar zal ik de krans van het leven geven.*³⁵⁶ En Paulus zegt: *Ik heb de goede strijd gestreden.*³⁵⁷ En elders: *Niemand wordt gelauwerd als hij zich niet aan de regels heeft gehouden.*³⁵⁸ Het is de almachtige God die deze wedstrijd instelt.³⁵⁹ Hij die de strijd aangaat in deze wereld, bereidt hij niet alles voor wat noodzakelijk is voor de strijd? Hij roept dan de atleten op om te strijden om de krans wanneer de ertekenen van de prijzen klaarliggen met de bedoeling dat de overwinnaar niet opgehouden wordt maar weggaat begiftigd met de prijs. De prijzen voor de mens zijn de vruchten van de aarde en de lichten van de hemel: de vruchten voor gebruik in het huidige leven, de lichten voor hoop op het eeuwige leven. 5. Als een atleet betreedt hij als laatste het strijdperk, hij richt zijn ogen op naar de hemel en ziet dat de hemelse *schepping is onderworpen aan zinloosheid, niet uit eigen wil maar door hem die haar onderworpen heeft in hoop.*³⁶⁰ Hij ziet dat *de hele schepping zucht, verlossing verwachtende,*³⁶¹ hij ziet dat allen werk wacht. Hij richt zijn ogen op, hij ziet de kransen van de lichten, hij beschouwt de kringen van de maan en de sterren, omdat de rechtvaardigen die hebben overwonnen, zullen zijn *als sterren* in de hemel.³⁶² Hij kastijdt zijn lichaam,³⁶³ met de bedoeling dat het zich niet tegen hem verzet in de strijd, smeert zich in met olie van

354 Ef. 1:18.

355 Mat. 22:12, onderdeel van de parabel over een koning die een bruiloft organiseert.

356 Op. 2:7, 10.

357 2 Tim. 4:7.

358 2 Tim. 2:5.

359 Ook Philo vergelijkt God met een organisator van sportwedstrijden, *Opif.* 78.

360 Rom. 8:20.

361 Rom. 8:22-23.

362 Dan. 12:3.

363 1 Kor. 9:27.